

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ

До захисту допускається
Завідувач кафедри історії
_____ Дегтярьов С.І.
« ____ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

На здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»,
Освітньо-професійної програми «Історія»
на тему: «Військові поселення в Україні»

Здобувачки групи ІС-01 Пономарьової Катерини Олегівни

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Пономарьова К.О.

Керівник завідувач кафедри історії Сумського державного університету,
доктор історичних наук, професор Дегтярьов С. І. _____

Суми – 2024

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу
здобувачки вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня
спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»

Пономарьової Катерини Олегівни

1. Тема роботи «Військові поселення в Україні», затверджена наказом №0007-VI від 02.01.2024 р.
2. Мета кваліфікаційної роботи: дослідження особливостей формування та впровадження військових поселень першої половини ХІХ ст. на території українських губерній.
3. Об'єкт дослідження: військові поселення першої половини ХІХ ст. на території Російської імперії.
4. Предмет дослідження: організація та особливості впровадження військових поселень в українських губерніях.
5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження
Розділ 2. Загальна характеристика військових поселень
Розділ 3. Військові поселення на українських землях ХІХ ст.
6. Дата видачі завдання «2» лютого 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ (С.І. Дегтярьов)

Завдання до виконання одержала _____ (К.О. Пономарьова)

АНОТАЦІЯ

Пономарьова К. О. Військові поселення в Україні : кваліфікаційна бакалаврська робота : спеціальність 032 - Історія та археологія / наук. кер. С. І. Дегтярьов. Суми: Сумський державний університет. 2024 рік. 52 с.

Актуальність теми. Тематика військових поселень досі має доволі високий рівень дослідженості науковців. Але, незважаючи на це, тема досі залишається актуальною, оскільки не повністю розкриті такі моменти, як соціальне життя поселенців, їх залучення до військових дій та загальний вплив на регіони в яких вони знаходились. Подальшого переосмислення також потребують факти, пов'язані з політикою Російської імперії по відношенню до українських земель, які у досліджуваний період перебували у складі цієї держави. Самі військові поселення на українських землях були проявом колоніальної політики, спрямованої проти українського населення.

Метою роботи є дослідження особливостей формування та впровадження військових поселень першої половини ХІХ ст. на території українських губерній.

Предметом дослідження організація та особливості впровадження військових поселень в українських губерніях. **Об'єктом дослідження** є військові поселення першої половини ХІХ ст. на території Російської імперії.

Методи дослідження: аналізу, синтезу, класифікації, метод періодизації та метод узагальнення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема виконана в рамках умов Договору № БФ/23-2021 від 04 серпня 2021 р. на виконання завдань перспективного плану розвитку наукового напрямку «Гуманітарні науки і мистецтво» Сумського державного університету (номер державної реєстрації 0121U112686).

Ключові слова: військові поселення, українські землі, історичне джерело, ХІХ століття, губернія, армія.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база.....	15
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ.....	20
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ХІХ СТ.	33
3.1. Особливості військових поселень в українських губерніях.....	33
3.2. Реакція населення на впровадження системи військових поселень....	38
3.3. Причини ліквідації військових поселень.....	43
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49

ВСТУП

Актуальність теми: вивчення військової історії є дуже важливим аспектом розуміння історії суспільства загалом, тому ця тема ніколи не втратить своєї актуальності. Війна, на жаль, залишається невід'ємною частиною людського існування. Для того, щоб зробити армію ефективнішою керівництво країн вигадувало різні хитрощі, створювало нові системи, розробляли кращі тактики. Щось опинялось дієвим та допомагало армії виходити на новий рівень, отримувати перемоги на полях битв, інше, навпаки виправдовувало себе. Впровадження військових поселень кавалерії на території українських губерній були одним із таких експериментів, своєрідна відповідь на кризу рекрутської системи, що повстала перед російською імперією того часу. Проте, цей грандіозний проект поєднання землеробської праці та військового діла, не зміг довести своєї переваги, перед іншими новоствореними військовими системами європейських країн. Наслідок, поразка у Кримській війні та падіння іміджу Російської імперії.

Тематика військових поселень досі має високий рівень дослідженості науковців, за час з моменту їх виникнення і до сьогодні було створено велику кількість праць, вивчено значний масив архівних документів, які пролили світло на багато аспектів існування цих формувань. Від повсякденного життя до розвитку інфраструктури. Незважаючи на це, тема досі залишається актуальною, не повністю розкриті такі моменти, як соціальне життя поселенців, їх залучення до військових дій та загальний вплив на регіони в яких вони знаходились. Дослідження місцевих архівів, може доповнити загальну картину додатковими фактами про побут, військову службу, невдоволення та протести, що відбувались всередині військово-поселенної системи.

Мета дослідження: дослідити особливості формування та впровадження військових поселень першої половини XIX ст. на території українських губерній.

Завдання:

1. Ознайомитись з джерельною базою дослідження та проаналізувати історіографію проблеми;
2. Вивчити військові поселення як певне явище військового та соціального життя російської імперії;
3. Дослідити реакцію українського населення на впровадження військово-поселенної системи в їхніх регіонах;
4. Розкрити причини ліквідації військових поселень.

Об'єкт дослідження: військові поселення першої половини XIX ст. на території Російської імперії.

Предмет дослідження: організація та особливості впровадження військових поселень в українських губерніях.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють період існування військових поселень на території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, та становлять проміжок часу від 1817 до 1867 рр. моменту остаточного їх скасування.

Географічні межі дослідження: українські території, які в досліджуваній хронологічний час перебували у складі Російської імперії та охоплювали регіони Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень.

Методологія дослідження: під час створення роботи використовувались принципи історизму та об'єктивності. для опрацювання літератури використовувались методи аналізу, синтезу, класифікації. Метод періодизації, був задіяний для розуміння основних етапів створення військових поселень кавалерії, також задіяно описовий, системний та інші. Для визначення висновків та результатів застосовувався метод узагальнення.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, підрозділів, висновку та списку використаних джерел (41 найменування). Загальний обсяг роботи – 52 стор., з них основного тексту – 48 стор., списку використаних джерел – 5 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Війна – це невід’ємна частина людського суспільства. Скільки б втрат та горя вона не несла, на жаль, вона є однією з головних рушійів прогресу. Багато винаходів та відкриттів без яких неможливо зараз уявити сучасність, завдячують саме війні. Розвиток медицини, технологій, освіти та інших галузей були так чи інакше пов'язані з необхідністю стати краще суперника у можливому конфлікті. Війна дає людям виклик, якщо вони знаходять відповідь на нього, то продовжують існувати, як народ чи держава. Історія створення військових поселень є своєрідною відповіддю російської імперії на той виклик який постав перед її військовою системою на початку XIX ст., в час коли рекрутська система вже віджила своє і стала неефективною. В європейських державах цього періоду вже з'явилася загальновійськова повинність, яка замінила рекрутські набори масовою мобілізацією. Першою країною у якої відбулась така модернізація стала Франція, у якій в 1798 р. був підтриманий закон про конскрипцію генерала Жан Батіста Журдана. До російської імперії подібні зміни торкнуться ще не скоро, тільки поразка у Кримській війні зусібіч продемонструє відсталість російської армії в порівнянні з європейською. Ця поразка змусить імператора Олександра II почати низку реформ, зокрема військового сегменту. [7]

Після перемоги над Наполеоном російська армія вважалась чи не найкращою в Європі. Такої думки дотримувались і правлячі кола, відкидаючи потребу в модернізації. Можливість задіяти для війни близько 2 млн. осіб надавала їй образ ефективної. Проте армія ґрунтувалась на рекрутчині, що мала цілу низку недоліків, технічний її стан також не відповідав сучасним зразкам. До Кримської війни російська імперія брала участь у низці конфліктів, де без проблем надавала частину своїх сил, що знаходилась на службі. У 1853 р., у армії перебувало близько 1,2 млн. осіб.

Така кількість рекрутів створювала проблему. Неможливість повного фінансового забезпечення державою. Одним із шляхів вирішення цього питання стала спроба поєднати військо з натуральним веденням господарства. Так почалась організація перших військових поселень під керівництвом графа Олексія Аракчєєва [7, с. 824].

Інтерес до військових поселень час від часу виникав у наукових колах, проте широке їх вивчення почалось з кінця ХХ - поч. ХХІ ст. Зараз історіографія військових поселень дуже велика. Вивчені та розкриті багато аспектів їх існування від внутрішнього життя та організації до їх загального внеску в систему оборони країни. Загалом, хоч матеріали по цьому питанню розкидані по архівам, що в деякій мірі ускладнює процес пошуку, їх велика кількість, зокрема документів та споминів людей, що жили в цій системі сприяла активному дослідженню цієї структури.

Перші праці про військові поселення з'являються ще в час їх існування та мають оглядовий характер. Так, у 1825 р. Сперанський М. М. випускає брошуру «О военных поселениях», у якій автор у короткій формі викладає основні причини переходу до поселень, систематизацію нових правил, округів та їх користь для держави. [28] Більш розширені та системні дослідження починають з'являтися у передреформлену добу. [6, с. 27] У 1871 році. А. Петров в своїй ґрунтовній праці «Устройство и управление военными поселениями в россии» подає інформацію, про причини заснування поселень та розвиток цієї системи, зокрема на території Слобідської України, Херсонської губернії, також описує хвилювання та бунти, які нерідко виникали у цих установах. Свою роботу він будував на архівних матеріалах, які прикріпив до додатків. [24] У 1873 році вийшла робота Александрова Г. Н. «Заметки о бывших военных поселениях» зі схожим змістом. У межах загальної історії російської імперії і її імператорів, виходить праці Богдановича М. І. «История царствования императора Александра I и России в его время», що вийшла в 6 томах у 1871 році. Інформацію про військові поселення можна знайти у 5 та 6 томі. [6, с. 27]

Також у цьому ж році про військові поселення графа Аракчєєва у журналі *Русский вестник* писав Щебальський П. К. Він підтримував ідею, що прототипом військових поселень стала військова організація Пруссії, проте кріпосне право не дало реалізувати пруську ландверну систему в росії. У своєму дослідженні намагався показати адміністративний устрій та побут поселян. [40, с. 486] На цю тему у 1890 р. схожу роботу написав П. П. Карцов «О военных поселениях при графе Аракчєеве», який намагався охарактеризувати цю систему з більш об'єктивної сторони та зосередив свою увагу на діяльності комітетів. [42, с. 65]

На початку ХХ ст, статті про систему військових поселень вміщуються в енциклопедіях та на сторінках різних видань. Так, у «Столѣтіе военного министерства», випущеному в 1902 році ця тема зустрічається двічі, у 4 та 7 томах за упорядництвом І. Г. Фабриціуса та В. В. Щепетільнікова. Розкриваються такі аспекти як походження військових поселень, їх розвиток, організація та внутрішня система. [29, с. 497-601] У 1898 р. в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона в томі ХХІVА з'являється стаття А. С. Ликошина «Поселенія военныя». [18] Отже, за цей період тема ще не була широко висвітлена, поселення частіше зустрічались в літературі в контексті загальної історії російської імперії та її армії, відповідно писалась російськими дослідниками та часто мала політичну заангажованість. По більшій мірі поселення розглядались з негативної сторони, період називали в честь людини, яка керувала цим проектом «аракчєєвщина».

Однією з перших робіт про військові поселення, що перебували на території України, написаною українською мовою стали «Нариси з Історії військових поселень на Україні» видані в 1927 році Ольгою Багалій-Татаріною. У них коротко описана історія поселень та рух бузьких козаків 1817 року. [2] Багато цікавих моментів можемо знайти у О. Багалій з книжки «Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини». У якій наводяться роботи авторки щодо проекту створення військових поселень та їх реалізації на території України. Особлива увага була приділена різним

рухам та повстанням проти цієї системи серед бузького козацтва, державних селян і т. д. Окрім того, у книзі зібрані матеріали до вивчення поселень на півдні України. Її праця відрізняється об'єктивним поглядом, зумовленим відсутністю ідеологічного забарвлення та можливістю вивчати поселення використовуючи закордонні матеріали. [1]

У радянський період тема військових поселень не набула особливої уваги тогочасних істориків. Про військові поселення писало не багато людей. Серед основних, кого частіше згадують у своїх історіографіях інші науковці, можна виділити Гессена С. Я., Кункля А. А., Верещагіна Г. О., Євстаф'єва П. П. та ін. Бучаста С. І. у своїй дисертації описала, що основними моментами їх робіт були висновки про негативний характер військових поселень та значний наголос на питанні класової боротьби. [6, с. 32-33]

Говорячи про вивчення військових поселень в радянський період варто згадати С. М. Ковбасюка, який у 1945 р. захистив дисертацію за темою «Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень в Україні», яка стала важливим джерелом для вивчення цього питання сучасниками. На жаль, цієї праці не було у вільному доступі, тож про значення дослідження автора у цьому питанні, можна дізнатись з історіографії Цубенко В. Л. в її дисертації про військові поселення кавалерії на території України. [32, с. 23-25]

У Наукових записках, що вийшли в 1960 році свою статтю про боротьбу військових поселенців Херсонщини за ліквідацію поселень у 50-х рр. XIX ст. написав В. О. Духніч. У ній наведені приклади з життя поселенців на основі значної кількості документів з Одеського, Криворізького, Київського архівів. Він вивчав судові справи, слідчі акти, штрафні журнали та інші документи, які до того часу не піднімались науковцями, що дозволило йому розкрити життя військових поселень зі сторони їх важкого становища та спроб відстоювати власні інтереси. [11, с. 133-146]

Про поселення з точки зору боротьби селянства проти існуючого ладу писав Гуржій І. О. Він розглядав процес розкладу феодално-кріпосницької

системи в сільському господарстві України, піднявши тему державних селян, їх перетворення на поселенців та важкість становища цих людей. [9]

Згодом загальні дослідження набувають більш територіально окреслені межі. Починають досліджуватись конкретні поселення в окремих губерніях, наприклад, в роботах Ячменіхіна чи Блашкова, який займався вивченням поселень на території білоруських губерній. Ячменіхін детально дослідив Новгородські військові поселення. [6, с.34]

Серед інших істориків, що працювали над військовою тематикою цього проміжку часу, можна віднести Липовську Т. Д. з її працею про поселення «Социально-экономическое положение военных поселян на Украине. 1817–1857 гг». На жаль, знайти у вільному доступі цю роботу також не вдалось, тому розглянути її можна тільки через праці інших істориків, які на неї посилались. Так, наприклад, Бучаста пише, що це одна з перших дослідниць, які звернули увагу на військові поселення кавалерії в Україні, описавши соціально-економічний розвиток та правове становище селян. [6, с. 33] Проте, Ячменіхін у своїй монографії піддав цю роботу критиці, через однобічну позицію та деякі неточності у дослідженні [41, с. 20-21]

Мабуть чи не найбільший доробок серед українських істориків по військовим поселенням написав К. М. Ячменіхін. Хоч багато його праць були написані у незалежній Україні, проте певна кількість робіт створена ще за існування СРСР і мають погляди та наративи притаманні цьому часові. Його дослідження стосуються багатьох сфер життя поселень. Від проектів їх створення на території українських земель до соціальної та духовної взаємодії. Ним була проведена вагома робота по вивченні цих військових утворень, про що свідчить не тільки монографія «Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия», а велика кількість статей та матеріалів, видана ним. Також історик ґрунтовно розглянув період життя графа Аракчеева, його діяльність, цій тематиці автор досі присвячує свої роботи. Він видав дореволюційну історіографію, розглянув організацію освіти у військових округах, соціальний статус поселян, а також систему

землекористування в округах, особливості сільськогосподарського виробництва та багато іншого. Його науковий доробок присвячений військовим поселенням надзвичайно великий і охоплює як соціальний та адміністративний, так і господарський лад цієї структури. [42]

Однак, слід пам'ятати, що література радянського періоду часто має сильне ідеологічне забарвлення, розглядається з точки зору вигідної для системи в якій працювали науковці, тому може розглядатись виключно з критичної точки зору, оминаючи важливі думки Леніна, Енгельса та Маркса.

Позитивні зміни відбулись після розвалу СРСР. Кількість науковців, зацікавлених цією темою, як і кількість праць активно збільшувались. Почали вивчатись архівні джерела, висувались нові погляди на значення поселенної системи для держави і т. д. Сучасних науковців, що займалися дослідженням цієї теми досить велика кількість. Серед основних можна назвати Цубенко В. Л., Лугового Б., Колєватова О. О., Козинець О., Соломенну Т. та інших. Ними було розглянуто різні аспекти життя військових поселень, від історії їх створення в українських губерніях до духовного життя в середині цих формувань.

Тематикою військових поселень кавалерії на території українських губерній займалась Цубенко В. Л. Вона ж написала історіографію проблеми дослідження теми, проаналізувавши як сучасних українських істориків, так і зарубіжних. [35] У своїх роботах вона піднімала такі цікаві аспекти як календарну обрядовість у військових поселеннях, земельні питання, демографію, історико-правову базу та торгівельні стосунки. Її статті були також присвячені історії виникнення конкретних поселень на території України. Слід звернути увагу також на роботи про територіальний устрій поселень кавалерії та ліквідацію цих установ на теренах України. На базі своїх робіт Цубенко В. Л. написала монографію «Військові поселення кавалерії на території України. 1817-1867 рр.», у якій розкрила багато важливих сторін цього питання. [32]

Грунтовною є дисертаційна робота Бучастої С. І. «Створення та розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії 1817-1864 рр». Авторка подає детально досліджену історіографію цієї проблеми, а також подає інформацію про інфраструктуру військових поселень, результати її розбудови, а також про головні чинники будівництва об'єктів інфраструктури, розкриваючи правові засади, законодавчу базу та багато інших аспектів. [6]

Бучаста І. С. має низку робіт, що стосуються саме інфраструктури міст військових поселень, систему розселення, особливості перепланування, законодавчу базу будівництва та його управління у військових поселеннях, загалом на території Слобідсько-Української губернії.

Серед інших українських науковців слід згадати праці Колєватова О. О. Він вивчав адміністративно-господарську структуру поселень на території Слобідсько-Української губернії, і написав на цю тему дисертаційну роботу, у якій на основі статистичних даних зробив висновки, що заперечували занепад округів. [35, с. 242-246] Також написав статті про передісторію поселень, організацію церкви у цих установах і т. д. [15]

На початку 2000-х виходять статті Соломенної Т., яка звернула свою увагу на персоналію графа Аракчєєва, розглянувши його постать в історіографії другої половини ХХ ст. та спробувала реконструювати історико-психологічний портрет цієї особи. [27, с. 28-32]

Серед інших, можна згадати Лугового Б., який написав дисертацію по військових поселеннях Правобережної України, Лимана І. І., Шандру В. С., які видали велику кількість статей, монографій присвяченій цій темі, розглянувши духовно-релігійний аспект та розвиток окремих поселень в губерніях Правобережної та Південної України. [32]

Цікавою для розуміння військових поселень з фінансової точки зору є монографія Орлика В. М. «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період», в якій наголосив, що в округах в. п. значного розвитку набули фінансово-кредитні відносини та підтверджує, що система

поселень мала позитивні економічні наслідки для держави, а також аналізує негативну практику використання капіталів військових поселень. [22, с. 130-131]

Найбільше зарубіжних праць, що стосуються цієї галузі, написано російськими істориками. Це потужний, великий пласт робіт, який охоплює не тільки самі військові поселення, а й їх керівника графа Аракчєєва, все, що стосувалось його життя та діяльності. Така кількість пояснюється кращою та багатшою матеріальною базою, більшою підтримкою у вивченні військової спадщини. Вони детально розібрали характеристики поселень, навіть особливості будівництва військових містечок. Зокрема їх роботи зачіпали і поселення на території українських губерній. До них належать, дослідження Кандаурової Т. Н., Богданова, Давидова Б. Б. та багатьох інших. Найбільше значимих праць випустила під своїм пером Кандаурова Т. Н. Вона розглянула військові поселення, що знаходились на території українських губерній. Вперше вивчила та надала великий статистичний матеріал щодо господарської, соціокультурної сторони поселень. Дослідила господарство Херсонського військового поселення, та стверджувала що округи Херсонських військових поселень давав великі прибутки. [32, с. 35-36] Втім, зараз дуже важко, а подекуди неможливо дістати праці російських істориків для ознайомлення, тому у цьому випадку про внески російських науковців я можу спиратись виключно з опрацьованих матеріалів наших дослідників.

Дослідників інших країн, що згадували поселення навпаки невелика кількість. В історіографіях українських науковців, що писали праці про військові поселення згадуються дуже рідко.

Окремі, маловивчені раніше складові поселень лягли в основу написання кваліфікаційних робіт. Взагалі ґрунтовних дисертацій, монографій, написано багато, як українськими так і російськими науковцями. Перерахувати їх всіх досить важко. Серед цікавих, можна назвати, дисертацію Сергіюк І. М., яка розглядає архітектуру військових гарнізонів Волинської губернії ХІХ- поч. ХХ ст. [26] Магістерську роботу Довгорученко С. М. про бузьке козацьке

військо на Криворіжжі, де зачіпається момент його навернення у військових поселян та їх занепад. [10] Крім того, існує достатня кількість робіт, що не стосуються напряму військових поселень, але побіжно зачіпають їх життя.

Отже, стан вивчення теми є досить високим. Її вивчали дуже багато людей, чії роботи просто неможливо перерахувати. Публікації, статті, монографії та велика кількість кваліфікаційних робіт розкривають цю тему з різних сторін суспільно-політичного та економічного життя військових поселень. Дослідники різних періодів мають своє бачення, щодо наслідків існування цієї структури, від категорично негативних до позитивних, які приносили користь регіону в якому знаходились. Проте велика кількість документів, зокрема архівних, дають змогу продовжити її вивчення, наприклад, зі сторони існування конкретних військових поселень.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження військових поселень, також є достатньо великою. Окреме питання полягає у доступності цих джерел у наш час. Багато архівних фондів не є відцифрованими, що у теперішній ситуації значно ускладнює наукові дослідження. Інша проблема полягає в російських джерелах, які у вивченні даної теми відіграють значну роль, адже саме від російського командування залежали перетворення, що відбувались на українських територіях. Дістати їх також досить проблематично.

Одними з основних джерел на підставі яких необхідно вивчати військові поселення є законодавчі та нормативно-правові акти. Важливим є «Повне зібрання законів Російської імперії», які контролювали всі сфери життя військових поселенців. Воно складається з двох зібрань, Перше комплектує в собі документи в хронологічному порядку з 1649-1825 рр., Друге з 1825 по 1861 рр. Це надзвичайно велика кількість документів різнопланового характеру. У них також надаються безпосередні закони, щодо створення військових поселень на українській території. Так, наприклад, в Першому

зібранні, в томі 34 № 26.772 подається інформація про наказ створити в Слобідській Україні військові поселення кавалерії, щоб «дать воинам свою оседлость» у Зміївському та Вовчанському повітах. Окрім того, ми дізнаємося про підпорядкування військових поселень і т. д. [25, с. 179]

Інформацію стосовно теми можна знайти у чисельних звітах. Наприклад, у «Звіті про військові поселення за 1824 р», можна дізнатись про стан, устрій округів, фінансову складову, у ньому наводяться статистичні дані про кількість людей, поголів'я худоби, що знаходились в округах поселень. Також у Звіті згадується становище бузьких козаків, що були переведені у військові поселення. [23] Важливі документи знаходяться у «Зводі військових постанов» – це збірник законів, що стосується військово-сухопутної частини. [32, с. 40] Серед інших документів, слід назвати «Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии», що складається з двох частин та являються основним документом організаційної роботи військового керівництва Українського та Новоросійського військових поселень кавалерії. На жаль, у вільному доступі цих документів немає. [32, с. 41]

У російських архівах перебуває чи не найбільша кількість цінної інформації, адже у керівний центр передавались всі архівні документи з військових поселень. Там зберігаються документи Департаменту військових поселень, а також законодавчі акти, різноманітні плани та статистичні матеріали. [6, с. 37] Військово-історичний архів у Москві зберігає фонд Головного штабу військових поселень та фонд Департаменту. Вони найширше розкривають історію цієї системи [1, с. 46]

Велику частку інформації про функціонування військових поселень зберігають українські архівні фонди. У них знаходяться документи про військове та соціальне життя поселень в українських губерніях. Так, фонди Центрального державного історичного архіву України, налічують близько 6 тис. матеріалів, що стосуються цієї теми. Зберігають журнали реєстрації вхідних та вихідних документів штабу з чергувань, кадрових та

адміністративних питань, рапорти, різноманітні справи про епідемії, які виникали в округах, заснування шпиталів, церков, про посіви зернових культур на землях військових поселень, обвинувачення в злочинах поселян, листування штабу з командирами округів, діловодні описи та багато іншого. Це все є основою багаточисельних ґрунтовних досліджень. Загалом у архіві нараховується близько двох десятків фондів присвячених цій темі. Вони охоплюють Херсонську, Слобідсько-Українську (з 1835 р. – Харківську), Київську, Подільську губернії. [39]

Багато цікавого про військові поселення можна знайти в обласних архівах, або місцевих, у них зберігаються певні відомості про військові поселення, які знаходились на території області. Так, про поселення Херсонської губернії відповідно можна знайти в Державних архівах Херсонської та Одеської областей. Проте, наразі, доступ до багатьох архівних установ значно ускладнений або взагалі неможливий через військові дії, на цей випадок велику роль грають наявність відцифрованих фондів. Більша кількість матеріалів знаходиться у Державному архіві Одеської області, там документи про військові поселення можна знайти в двох описах 7 фонду, що містять інформацію про Управління головного начальника Південних поселень з 1825 по 1866 рр. Також фонди, що стосуються тематики військових поселень є у Державному архіві Миколаївської області.

Загалом, джерела щодо вивчення теми можуть відрізнитись в залежності від окремого аспекту, що вивчається. Так, наприклад, для вивчення інфраструктури військових поселень, будуть задіяні різноманітні довідкові видання, статистичні матеріали, документи що стосуються будівельних робіт, матеріалів, можливі графічні джерела, такі як карти, плани, макети, креслення і т. д., яких до нашого часу також збереглося у достатній кількості. [6]

Ще одним цікавим джерелом до вивчення військових поселень першої половини ХІХ ст. є спогади, листування сучасників, які збереглися до наших

днів. По більшій мірі це люди, що безпосередньо були залучені у цю систему. Петров А. Н у «Граф Аракчеев и военные поселения. 1809-1831. Рассказы очевидцев о бунте военных поселян» надає спогади очевидців бунту, його причини. Більшість спогадів ми можемо знайти у різноманітних періодичних виданнях російського походження. Наприклад, у видавництві «Русская старина» у багатьох випусках зустрічаються спогади про графа Аракчеева, письма про устрій поселян, спогади очевидців про бунт в 1831 р., про службу в військових поселеннях. У «Киевской старине» в 10 томі зустрічаються спогади сенатора Стороженка А. Я. про поселення в Херсонській та Катеринославській губерніях. Також, можна знайти спогади іноземців, так барон Август фон Гакстгаузен відвідав місто Чугуїв Харківської губернії та лишив деякі статистичні дані. [6] Серед інших осіб, що згадували у своїх споминах цю систему можна перерахувати Брадке Є. Ф., Маєвського С. І., Європеуса І. І. та інших.

Розглядати як джерельну базу можна книгу Цубенко В. «Документи з історії військових поселень в Україні». Працюючи з архівними фондами їй вдалось випустити працю, з основними документами з історії поселень в Україні, яке має цінне значення для вивчення теми у сучасних умовах. У книзі наводиться документація Києво-Подільського, Харківського, Херсонського та Південних військових поселень кавалерії. [34]

Усі роботи російських вчених чи інших людей пов'язаних з військовою системою того часу, що стосувались різних сфер життя поселень, починаючи з дореволюційного періоду до сучасності, треба оглядати критично, бо вони мають політичних нахил того часу в якому були створені.

Отже, джерельна база проблематики військових поселень дуже широка та різноманітна. Архівні фонди зберігають велику кількість інформації, яка по більшій мірі вже є добре опрацьованою науковцями.

Таким чином, військові поселення привертали цікавість дослідників тривалий час, праці про них починають з'являтися, ще за період їх існування. Вони мають здебільшого описовий характер та являються дуже важливою

базою. За радянський період поселення не здобули широкого висвітлення, проте над цією темою плідно працювали такі історики як Багалій, Ковбасюк та інші. Тематика військових поселень у дослідженнях, стала актуальна у період з кінця ХХ початку ХХІ ст. Саме в цей час активно вивчаються архіви, друкуються монографії, статті, інші наукові роботи. Зараз в динаміці досліджень відчувається спад, який зумовлений зокрема тим, що тема себе майже вичерпала. Істориками було опрацьовано багато матеріалів, ними висвітлювались такі сторони поселеного буття як календарна обрядовість, архітектура, торгівля та навіть духовна складова життя – церкви, що знаходились на території цих установ. Вивчалось все, що міг дати архів, а у них зберігалось достатньо багато справ. За останні роки були написані роботи, що стосуються окремих аспектів військових поселень у певній губернії, як наприклад, дисертація Бучастої, що стосується інфраструктури. Також є певна кількість праць, що стосується теми дотично.

Джерельна база дивує, адже період лишив по собі велику кількість справ, листувань, рапортів, наказів, законів та багато інших документів, не тільки письмового але й графічного характеру, що відображали життя військових поселень. Найбільшою кількістю паперів, що збереглись є документи діловодства. Як українські, так і російські архіви зберігають значну кількість фондів. Поглянути на поселення із сторони сучасників, дозволять спогади людей які бачили чи жили у цій системі. Проте, на жаль, з більшою кількістю матеріалів мені не вдалось ознайомитись вживу, про їх значення та зміст, я маю змогу судити лише з робіт інших дослідників.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ 19 СТ.

Концепція військових поселень для російської імперії була не новою, подібні формування існували на її території вже досить давно. З XVI-XVII ст. на прикордонні країни існувала засічна варта, яка була подібна на них по своїй структурі, вона обороняла кордони Московії від татар. Як поселенці, що займались одночасно військовою справою та землеробством стала певна частина полків на кордоні зі шведами у XVII ст. [14, с. 39-45] У випуску «Столетие военного министерства» згадувалось, що стоянки схожі на військові поселення були поширені на околицях країни, де військові могли одночасно займатись землеробством та зберігати військову організацію, щоб у разі нападу, забезпечити оборону держави від ворогів. Такі поселення називали ланцміліціями. [29, с. 499] Об'єкти, найбільш схожі на поселення створені в XIX ст. спробував запровадити ще у XVIII ст. Петро I в рамках військової реформи. Вони гуртувались на кордонах держави з найбільшою можливістю нападу ворогів. З метою захисту починають створювати лінії з укріпленнями, де селять велику кількість напіввійськового населення. Відкритим тоді залишалось питання про розміщення армії за новим зразком, бо розташування полків по певній місцевості не знайшла підтримки у населення, яке переживало що подібне сусідство призведе до великої кількості проблем, тому варіант поселення військових у дворах не розглядалося. Натомість, виникла ідея побудувати для них окремі слободи, де мали бути штабні приміщення, шпиталь, різні господарські споруди і т. д. Реалізувати це все не вдалось через смерть імператора. [14, с. 39-45]

Далі історія поселень пов'язана з оборонними лініями прикордоння, які на 1731 р, вже складались з двох частин. По них селили полки ланцміліцій. Нова хвиля розселення по цим лініям прийшла разом з донським козацьким населенням, яке створило слободи по сто і більше дворів. Це вирішувало кілька завдань, по-перше, заселялась велика територія, по-друге, відставники

повинні були самі себе забезпечувати. Частина лінії від Дону до Дніпра розбудовували українські козаки. [14, с. 39-45]

У період правління Катерини II розвиток військових поселень гальмується, але ця тема піднімається знову при Павлі I, який активно збирав матеріали про цей спосіб утримання війська. Князь Щербатов М. М. створив проект «Міркування про військові поселення» у якому доводив думку про переваги розміщення армії на постійному місці розташування. [32, с. 61] Проте подальшого розвитку питання не отримало. Загалом всі ці військові формування, що існували впродовж тривалого часу мали на меті виконувати одні й ті самі важливі для держави функції: захист кордонів від можливої загрози, зменшення витрат на утримання війська та зручний спосіб розміщення військових. Проте, на ділі виявився ряд недоліків, які не змогли розкрити позитивні сторони, і робили досвід введення поселень скоріш негативним. Першочергово це були значні витрати на них державних коштів, поселенці також не отримали бажаних матеріальних засобів для підтримки, тому система не виправдала себе. [14, с. 39-45]

Повернення до ідеї військових поселень та їх активний організаційний розвиток починається під час правління Олександра I. У цей період необхідно було вирішити питання як забезпечити та утримувати велику армію при відсутності великого бюджету. До цього додавались інші проблеми у війську, які висвітлила остання військова кампанія 1812 р. Зокрема, брак навчених резервів. Необхідно було змінювати стару модель комплектування війська та відмовлятися від рекрутської системи, що стала недієвою. Військові поселення першої половини XIX ст. були новим явищем, хоч і мали деякі риси попередніх спроб. Їхня мета залишалась такою ж об'єднання військового та землеробського діла, самозабезпечення, постійне місце перебування армії та захист кордонів. [14, с. 39-45; 29, с. 497; 38, с. 461-463]

Загалом, на початку 19 ст. у країнах Європи відбувається відмова від старої рекрутської системи та перехід до військової повинності. Так, Франція

у 1798 р. прийняла закон про конскрипцію генерала Жана-Батіста Журдана, через який згодом інші європейські країни вимушені були відмовитись від рекрутів. Наполеонівський період змусив армії інших країн активно змінюватись, певна частка з них увійшла до наполеонівської структури, а інша мала реформуватись з досвіду власних поразок. [7, с. 693-694] До росії ці трансформації у військовій організації дійшли майже через сто років, процес гальмувала кріпосна система, вона не дозволяла скоротити регулярну армію та перейти до військової повинності. Ця система зберігалась ще тривалий час. Реформування армії відбулось тільки у 1874 р. в результаті діяльності Д. Мілютіна. Причиною пришвидшеного початку трансформувань слугувала поразка у Кримській війні 1853-56 рр., яка показала відсталість російського війська у порівнянні з європейським. [8, с. 4; 41, с.36]

Головною ідеєю впровадження військових поселень було знаходження найменш обтяжливого для народу, війська та держави способу квартирування армії у мирний час. Наполеонівська війна 1812 р. потребувала від російської імперії майже 2 млн. рекрутів, це становило четверту частину тогочасного чоловічого населення держави. Відносно 1796 року кількість військових збільшилась удвічі і сягнула майже 900 тис. осіб. Зі збільшенням чисельності війська значно збільшилися і витрати на його утримання. Так, більше половини річного бюджету держави йшла на військовий сегмент. До того ж, війни негативно вплинули на народне господарство, що ще більше поглиблювало фінансові проблеми. Якщо інші європейські країни зменшувати кількість військових у мирний час, росії необхідно було постійно підтримувати багаточисельну армію, адже справа була не тільки в оборонній функції, але й у придушенні повстань, які час від часу виникали на її території. Народ був обтяжений повинностями, податки постійно зростали, проте, це не могло перекрити необхідних витрат, а призвело лише до розорення великої кількості селян. Так народилась думка перевести армію на натуральне господарство, використовуючи як робочу силу. Також, необхідно було вирішити питання з рекрутською системою, яка йшла против інтересів

пануючої верстви, адже кращих кріпаків необхідно було віддавати на 25 років, до того ж набори вже не могли забезпечити армію. (1, с. 63; 7 с. 824; 31, с. 216-220]

Проблемою, що гальмувала розвиток та реформацію країни залишалось кріпацтво. Від цієї системи така велика країна не могла відійти за короткий час, але військові поселення повинні були в дечому допомогти. Вони мали стати елементом, який переведе велику частину кріпаків у військових, таким чином створювався новий прошарок суспільства – військовий поселянин, який підкорявся не поміщикам, а безпосередньо державі. [19]

Отже, серед основних причин, що підштовхнули керівництво до упровадження цієї системи можна назвати проблеми з комплектуванням та квартируванням армії, яка значно збільшилась та намагання розв'язати фінансової та рекрутської проблем. [15, с. 171-177]

Прототип, який надихнув російське керівництво на створення такої цікавої системи, достеменно невідомий. Різні автори висувують певні припущення. Наприклад, Петров А. та Щербальський притримувались варіанту, що це була ландверна система з Пруссії, введена Шарнхорстом. Її виникнення стало реакцією на підписані умови миру, після поразки антинаполеонівської коаліції. За ним, Пруссія не повинна була мати армію, що перевищувала б 40 тис. осіб, тому з'являється ландвер, через який пройшли військову підготовку більшість чоловічого населення віком від 17 до 40 років. Так, не маючи великого постійного війська, держава мала змогу у разі війни мобілізувати значну кількість людей. Проте, у російській імперії такий варіант був не дієвий через значну територію, тобто скликання навчених резервів за ненааявності якісних шляхів сполучення пішло б багато часу. Шильдер Н. К. та Нікольський В. П. вважали, що джерелом натхнення міг слугувати твір француза Сервана Ж. «Sur les forces frontières des états», де висловлювалася думка про створення поселень, що займались б як військовою так і землеробською роботою. Євстаф'єв П. П., вказував прототипом австрійські поселення на турецькому прикордонні. Скоріш за все

система військових поселень була наслідуюнням габсбургської системи «військового кордону», адже між ними є багато спільних рис, крім того зафіксовані джерела, які вказують на цей факт. Австрійський історик Пидель К., зазначав цікавість Олександра I до цієї системи, а також на підтвердження цієї теорії вказував граф Кочубей В.П. Серед основних відмінностей цих систем є розподіл на поселену та діючу частини, що не був притаманний граничанським поселенням на Трансильванському кордоні. Окрім перерахованих варіантів, ще одним джерелом натхнення могла слугувати шведська система «indelta». Організація козаків також не пройшла поза увагою. [7, с. 850; 15, с. 171-177; 31; 41, с. 12]

Перші експерименти по створенню військових поселень відбулись ще у 1810-12 рр. в Могилевській губернії, вони мали показати, як ці військово-землеробські утворення повинні реалізуватись в межах імперії, проте проект припинились після початку війни 1812 р. Вони ще не мали образу післявоєнних поселень. У 1814 р. на Віденському конгресі імператор сповістив графа Вітта І. О. про бажання створити поселення кавалерії. Заново їх розробляти почали у 1816 р. вже у Новгородській губернії, де розташовувався виконавець волі імператора Аракчєєв О. А., щоб безпосередньо слідкувати за цим процесом. [31, с. 216-220; 32, с. 65]

Джерел, які б висвітлювали роботу керівництва на початковому етапі не було, комісія, яка б опікувалась цим питанням не створювалась, аби розробити план в таємниці від придворних кіл та суспільства. Проте імператором проводились часті зустрічі, щоб обговорити створення системи поселень та її організації. Спочатку була ідея створити поселення на зразок українських козацьких полків з їх подальшим розміщенням на західних кордонах імперії, вивчались землі чугуївських та бузьких козаків, але цю думку відкинули, натомість козацькі полки почали розформовувати. Так, після довгих міркувань було вирішено поселити війська кавалерії на півдні, а піхоту в Новгородській губернії. Важливим фактором для вибору місця розташування поселень слугував державний фонд земель та населених

пунктів, де більшу частку складали державні селяни. Таким чином планувалось перевести війська на самозабезпечення. Причому на поселення повинно було виділятися не менше 30 тис. десятин землі та близько 7 тис. осіб населення. [6, с. 51-52; 31, с. 216-220; 32, с. 65]

Створення військових поселень на території півдня України та Слобожанщини, було чітко обгрунтовано. Саме там у переважній більшості мешкали козаки, які мали не тільки великий досвід ведення військових дій, а й господарства. Цей момент російський уряд бажав використати на свою користь у формуванні нової військової системи. [3, с. 48]

У 1816 р. граф Аракчєєв О. А. отримав рапорт майора Ф. Л. Насєкіна в якому обгрунтовувалась, що для держави вигідніше зараховувати місцеве населення до військових поселень, чим виселяти його, адже разом з ним зараховується і їх майно, що підвищить господарську базу округів. [41, с. 41] Всі перетворення здійснювались поступово, Аракчєєв О. А. розглядав майбутню систему як великий резерв, добре підготовлених військ, без додаткових витрат з боку держави. Почали створювати військову окружну систему, закриті одиниці, що мали військовий устрій та списувались з цивільного відомства. У округа зараховували місцевих. [17; 32, с. 67]

Так як створення військових поселень, було затратним, а цих коштів держава не мала, на території українських губерній вирішено було побудувати перші поселення за ті кошти, які козаки платили за винокуріння, сума налічувала майже два мільйони рублів і стала постійною статтею фінансування. [38, с. 461-463]

Створення нового формування потребувало створення для нього органів управління та законодавчої бази. Серед основних документів у яких розбирались мета створення поселень, правила переходу інших станів до військових поселення, а також права та обов'язки був «Учреждение о военном поселении». Організація структури, що мала керувати поселеннями не була постійно визначеною, і змінювалась в залежності від викликів, які перед нею ставали, та намагалась охопити всі сфери існування. Її розвиток відбувався

одночасно з формуванням самої системи і відбувався знизу ввєрх. [13, с. 66-73; 41, с. 97-120]

Організаційна система починалася з ескадронів та полків, одночасно з їх прибуттям на окреслені для поселень місця. Так, кавалерійський полк Слобідсько-Української губернії мав 6 ескадронів, якими керував штаб-офіцер. [13, с. 66-73]

Керівництво системою відбувалось в Департаменті військових поселень. Керування здійснювали Головний начальник та Головний штаб військових поселень. Далі розподіл владних повноважень розподілявся між начальниками поселень в губерніях. Структура залишалась такою ж як і у основного війська та мала корпуси, дивізії, бригади, полки. Територія, на якій розміщувалася дивізія, називалася дивізійним округом, полк – полковим округом, а бригада – бригадним округом і т. д. Військові поселення ділились на округи в залежності від кількості полків, вони ж отримували їх назву. Два округи утворювали бригаду, нею керував бригадний командир. Дві бригади створювали дивізію, а дві дивізії корпус. Так, наприклад, у 1829 р. 2-га кірасирська та 2-га уланська дивізії були складені в другий поселений кавалерійський корпус. [32, с. 157-158; 41, с. 107-109]

Штаб поселення складався з діючої та поселенної частини. Господарською частиною, звітами по фінансам та підтриманням порядку займався командир корпусу, у разі невиконання своїх обов'язків, він піддавався стягненню. Штаб дивізії комплектувався з управляючого справами, старшого ад'ютанта, офіцеру з квартирмейстерської частини, аудитора, бухгалтера. Загалом керівництво штабу ділилось на 3 частини: квартирмейстерську, яка відповідала за створення карт і планів, нею велися описи округів, нових поселень, вони шукали нові землі та розділяли їх на округи, працювали над створенням маршрутів пересування армії; чергування, поділялось на три столи, що опікувались питаннями про службу дивізій, склад офіцерів і солдатів, відповідало за розподіл частин, вів судові справи і т. д.; економічна мала два столи, займались господарськими та

фінансовими справами, будівництвом, при економічній частині був бухгалтер. Місцева адміністрація складалася з управління полку та ескадрону. [32, с. 157-158; 41, с. 107-109]

Структура кавалерійського полку складалась з діючих і запасних ескадронів, останні ділились на поселенні та резервні, ними опікувався штаб-офіцер. Кавалерію розміщували полками, артилерію – бригадами та ротами. У всіх полках функціонували полкові комітети, в ескадронах – ескадронні. Вони вирішували важливі питання з господарської частини та її функціонування, розбудови поселень, а також розбирати деякі правові питання та могли виконувати роль судових інстанцій. В Українському військовому поселенні полкових комітетів налічувалось 8, ця цифра відповідала кількості округів. Керував комітетом військового управління командир поселеного полку. Він складався з священника, з командирів поселених ескадронів та 2 обер-офіцерів поселених частин. Це була фінальна інстанція у вирішенні важливих питань, що стосувались військових поселень. Комітет по суті здійснював контроль над усіма сферами життя своїх підлеглих. Від здійснення покарань до згоди на укладення шлюбу. Навіть керував будівельними роботами та контролював правильний обробіток полів. Проте командир полку по більшій мірі здійснював бойову підготовку особистого складу, коли сам комітет мав виконавчу функцію. [13, с. 67; 32, с. 157-158; 34, с. 13; 41, с. 97-121]

У 1831 р. був створений корпус інженерів військових поселень. Певні зміни в організації відбулись в 1832 році, вони були спрямовані на конкретизацію функцій і завдань всіх рівнів управління. Управління, що керувало поселеною частиною відділили від діючої. У Головному штабі управління від інших відділилось управління кавалерійськими поселеннями. Їх керівником став Вітт І. О. Згодом реформування торкнулось і дивізій. Тепер їх начальники замінені на начальників округів, ними ж почав керувати генерал або полковник, що мав певні права. Комітети полкового управління перетворились на окружні комітети, до них входили начальник округу, його

помічник, ад'ютант округу, і старший священник. Округи почали поділялись на три волості, якими керував волосний начальник. Наступні зміни в організації сталися в 1850 році, вони зачепили поселення кавалерії, у яких з'являються нові чини генерал-майора та генерал-лейтенанта. [13, с. 66-73; 32, с. 157-162; 41, с. 97-121]

У військових поселеннях існував певний розподіл, на діючу та поселену частину. Відповідно до цього кожен займався своєю справою. Поселена частина, яка була господарями відповідала за сільське господарство, працювала на землі та із скотом, діюча та резервні частини знаходились на військовій службі. До поселень зараховували усіх селян та солдатів віком до 45 років. Їх ділили на три основні групи: господарів, їх помічників та солдатів діючих частин. Вони мали виконувати як сільськогосподарські функції, так і військові. Перші дві групи мали утримувати двох солдатів з їх сім'ями. Жити в одному приміщенні та разом працювати на виділеній ділянці землі. Якщо розглядати соціальну структуру поселень, то вона складалась з кількох категорій: господарі 1-го розряду, що мали мінімум дві пари волів чи коней; господарі 2-го розряду, що мали одну пару волів чи коня; негосподарів, що не мали нічого перерахованого, а також з неслужилих, інвалідів, кантоністів і приватних осіб. [2, с. 858; 17; 32, с. 171-212]

Згідно законодавчої бази, військові поселяни мали виконувати ряд вимог, наприклад, працювати на громадських роботах, типу будівництва, сінокосів та орання землі, тричі на тиждень. Серед інших обов'язків поселенців було забезпечення продовольством постояльців, що жили в їх будинках, три дні на тиждень виходити працювати для казни, працювати на громадських полях, доставляти продовольство та фураж до місць знаходження полків, корпусів і т. д., заготовляти ліс та лагодити всі будівлі в окрузі. На території військових поселень активно створювались школи, навчальні батальйони, шпитали, ветеринарні пункти, навіть спеціалізовані заклади такі як сільськогосподарські школи і т. д. [12, с. 87-99; 30]

Перехід державних селян до нового стану, посилив кількість повинностей, які лягали на їх плечі. Зокрема, вони не могли самостійно опікуватись землею та продавати її. Проте, вони звільнялись від сплати податків, поселяни вважались за військових, тому отримували жалування. Головним заняттям поселян стало землеробство, а саме вирощування зернових культур. Господарі в залежності від свого розряду отримували певну кількість землі, яку мали обробляти. Найбільші ділянки отримували господарі 1-го розряду. Проблема була в тому, що не всі вони мали однакові якості і були родючими. Характерною системою землеробства для військових поселян стала трипільна сівозміна. Праця була значно важчою в порівнянні з їх минулим станом. Необхідно було опікуватись наданою землею, вчасно обробляти її, підживлювати добривами і т. д. Наявної кількості земельних наділів втім не вистачало для повного забезпечення продукцією. Якість праці на землі поступово погіршувалась, що впливало на врожаї та ускладнювало матеріальне становище поселянина. Створена військова система не сприяла розвитку сільськогосподарської справи. До цього додавались різні стихійні лиха, сильні зливи, засуха, сарана і т. д. [19]

Окрім того, поселяни займались скотарством, садівництвом, рибальством, шовківництвом, бджільництвом та іншими видами праці. Розвивались різноманітні ремесла: ковальство, теслярство, гончарство, винокуріння і т. д. На їхні плечі покладалась робота по створенню запасів будівельних матеріалів, дров, дотримання чистоти, і т. д. Також ті поселенці, які не були військовозобов'язаними, мали годувати не тільки свою сім'ю, а резерв, постояльців, тобто фактично утримання війська. Також брати участь у всіх процесах будівництва, щоб забезпечити військових житлом, заготівлі лісу, а також працювати в державних полях і в багатьох інших справах, які унеможлилювали ведення власного господарства. [19]

Військові поселенці також займались торгівлею. Вона відбувалась на різноманітних ярмарках, базарах, по місцях. Продавали власну продукцію. у ярмарках брало участь майже все населення. [32]

Жінки у поселення виконували всю сільськогосподарську роботу разом з чоловіками. Проте від них вимагалась особлива акуратність та вся робота була чітко регламентованою, якщо цих вимог не дотримувались, жінку могли піддати покаранню, нерідко тілесному. Заміж виходили за чоловіків з військового поселення, за це отримували придане, заміжжя могло бути і з чоловіком, що не належав до поселення, але для цього потрібен був дозвіл та виплачення викупу за жінку. Згідно законодавства шлюб мав відбуватись за взаємною згодою, проте нерідко цього пункту не було дотримано. Вдови мали права та гарантії, та якщо ще були шлюбного віку могли вдруге вибрати чоловіка. [16; 32 с. 214-215]

Ще одну категорію складали кантоністи, це були сини, що народились у нижчих військових чинів під час їхньої служби. Їх поділяли на групи від віку: молодші, середні, старші. До 14 років їх виховували батьки. Проте з 1840 р. цей прошарок ліквідували, діти залишались разом з батьками в поселеннях. [32, с. 217-218]

Поселяни були складовою військової системи, але це не звільняло їх від рекрутчини. Вони мали проходити набори, які значно зменшували кількість молодих людей, а отже і основної робочої сили. Невеликі зміни у системі відбулись у 1827 р. завдяки Миколі I, він відділив частину військового поселення кавалерії від діючої, а також звільнив господарів та їхніх помічників від військового обов'язку. Діюча частина війська комплектувалась за рахунок цих наборів, з 1834 р. рекрутська повинність складала 20 років з яких 15 відходило на діючі війська і 5 на резерв. Зміни відбулись після російсько-турецької війни 1853-56 рр., нижчі чини мали відбути 12 років армії та 3 відпустки. Коли у дію увійшов закон про загальну військову повинність 1874 р, служба тривала 7 років.[19; 32 с. 210]

Господарські установи, що виконували роль матеріально-продовольчої бази були зернові магазини і запаси фуражу. Їх створювали через те, що господарі не могли забезпечити продовольчою базою військових. У цих об'єктах створювали умови для зберігання зерна, вони набирали завдяки

роботі поселенців, але розпоряджатись ними мала держава. Запасні магазини, мали забезпечувати їжею нижчі чини, їх дітей, сиріт, вдів і т. д. [21, с. 10-17]

На території поселень діяли різні навчальні заклади, спрямовані, щоб дати освіту кантоністам. Навчальні установи поділялись на кілька рівнів: початкову освіту, середню освіту та освіту професійного спрямування. Відповідно школи мали з ступені: I – ескадронний, в який зараховували з 7-10 років, II – учбовий ескадронний в який зараховувались з 12-14 років, терміном навчання 6, III – професійна в яку входили сільськогосподарські, акушерські ветеринарні, топографічні та інші школи. У школах мався сильних брак викладачів, які до того ж часто мали незадовільний рівень освіченості, тому хоч навчання і було різноплановим, проте не завжди якісним. Хорошим рішенням було створити заклади з спеціальною освітою, так почали з'являтися школи в яких вчилися акушерки-жінки. [32, с. 291-320]

Військові поселенці встигли побувати у війнах, які вела російська імперія впродовж їхнього існування. Зокрема, поселенці Українського та Новоросійського військових поселень побували в усіх війнах та придушенні повстань. До цих військових операцій належать участь в російсько-перській війні 1826-28 рр., російсько-турецькій війні 1828-29 рр., а також зупиняли Польське 1830-31 рр. та Угорське 1849 р. повстання, в останньому були задіяні бузькі уланські полки. Особливим випробуванням для поселенців стала Кримська війна 1853-56 рр. Загалом, поселення забезпечували армію провіантом, фуражем, а також грошовою підтримкою. [32, с. 208]

Отже, явище військових поселень на території російської імперії було не новим, в різні періоди виникали подібні формування, що поєднували військову службу з господарською діяльністю. У період своєї економічної кризи та кризи рекрутської системи загалом, не маючи можливостей перейти до загальної військової повинності як це зробило ряд європейських країн російське керівництво вирішило згадати приклади з минулого, що вже були на їх території та надихнувшись прототипами подібних систем інших країн створити нову для себе військову систему.

Головною причиною чому Олександр I вирішив повернутись до спроби впровадження військових поселень, було зменшити державні витрати на утримання великої армії, здійснити нову систему комплектування та квартирування війська, яка не стала б обтяжуючою як для країни, так і для народу. За рахунок військових поселень планувалось зміцнити обороноздатність країни, створюючи таким чином добре вишколений резерв військ. Проте проект відбирав у державних селян їх майно, особисті права передаючи це все до військового начальства. Поєднання землеробства, праці на громадських роботах та військового навчання унеможлилювало ведення власного господарства.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

3.1. Особливості військових поселень в українських губерніях

Створення системи військових поселень на території українських губерній була вкрай важливою справою. Вони виконували прикордонну роль, межуючи з великими державами і розглядались російською владою як можливий плацдарм для ведення військових дій. Не дивно, що тут мали знаходитись потужні військові комплекси, щоб у випадку нападу зібрати сили вступити у бій. Також, слід зазначити, що створення військових поселень у цьому регіоні, означало продовження національно-колоніальної політики щодо її мешканців. На території українських земель знаходилась дуже важливий стан – козацтво, яке мало неабиякий військовий досвід та силу, тому імперський уряд намагався всіма засобами перетворити їх на військових поселенців, використавши при цьому їхній досвід ведення господарства. Не дивно що такі дії спровокували зростання селянсько-козацьких заворушень. Вибрані землі були родючими на них жило багатше населення, яке активно займалось скотарством, торгівлею та різноманітними промислами. Отже, ці надбання могли в майбутньому забезпечити армію необхідним продовольством та фуражем. Проте, місцеве населення вело господарство орієнтуючись на ринок, а поселенська система відкидала їх назад до традиційного ведення землеробства і скотарства. [1, с. 36; 38, с. 461-463]

Впровадження поселень на території імперії мало певну спеціалізацію по регіонам. На півночі в Новгородській губернії розташовували піхотні поселення, на території півдня України в Слобідсько-Українській, Херсонській губерніях селили кавалерію, такий розподіл був не випадковий, адже саме в степових регіонах було легше розводити та випасати коней. [31] Згодом військові поселення кавалерії з'являються в Київській та Подільській

губерніях. До 1825 р. по території України було створено 16 кавалерійських полків. Саме наявність в зазначених регіонах хорошого фонду державних земельних володінь, які не підпорядковувались приватним особам, стало одним із головних переваг місцевості. Родюча земельна база мала забезпечувати продовольством армію та слугувала сприятливим фактором у розвитку сільського господарства. Це розглядалось як правильне рішення з економічної точки зору, тобто за рахунок врожаїв з цих територій військо мало перейти на самоутримання, чим значно зменшила б кількість витрат на неї з боку держави. [1, с. 36; 32 с. 67-68]

Іншою причиною вибору південних регіонів для впровадження поселенної системи, стало їх важливе стратегічне розташування. За роки існування імперії, стало зрозуміло, що саме південний напрямок є найбільш загрозливий зі сторони можливих військових конфліктів, тому його необхідно було укріпити. Військові поселення мали забезпечити діючу армію підготовленим резервом, продовольством, фуражем, кіньми, а у гіршому випадку стати другою лінією оборони. [32, с. 68]

У 1817 році згідно з імператорським наказом в українських губерніях починається реалізація плану створення військових поселень. Цю подію можна охарактеризувати початком ліквідації козацького устрою. Перші ці установи з'явилися у Зміївському та Вовчанському повітах Слобідсько-Української губернії, де організовано два великі поселення кінноти. Всі села, що в них знаходилися разом з населенням перевели з цивільного відомства до військового управління. [25, с. 179] За організацію поселень у зазначених повітах відповідав генерал-майор Александров, він знайшов підходящі села та почав формування 3-ї уланської, що згодом перетворилась на 2-у уланську дивізію. Він же зайнявся перетворенням Чугуївського козацького війська у військових поселенців. [1, с. 83] Так, згідно закону № 27.190 за 19 грудня 1817 р. Чугуївський уланський полк переводиться у стан військових поселенців. Наступний закон наказував знищити Чугуївську військову канцелярію. [25, с.

942] Чугуївське козацтво розділили на 6 діючих, 3 поселених і 3 резервних ескадрони. [32]

Організація цієї системи на Слобожанщині відбувалась майже одночасно з її впровадженням у південній частині України. Там відбувались подібні процеси. Два Українські уланські полки на Херсонщині, що були сформовані з сільської маси Київщини та Поділля, з'єднали з Бузьким козацтвом та утворили Бузьку уланську дивізію чотирьох полкового складу, таким чином селяни та козаки перетворились на військових поселенців. Це стало основою для створення Херсонського або ж Новоросійського військового кавалерійського поселення. Бузьке поселення планувалось розмістити у трьох повітах Херсонської губернії. Закон прийнятий 31 грудня 1817 р. № 27.203 розділяв два полки Української уланської дивізії у складі Бузької уланської дивізії на чотири. [25, с. 953] Так, розпорошуючи полки на менші частини, їх поєднували з населенням, яке не знало військової служби, і тільки мало її освоїти. М. Чугуїв стало Українським військовим поселенням, Південний Буг – Новоросійським військовим поселенням. Таким чином, першими хто підпав у підпорядкування військових поселень стали чугуївські та бузькі козаки. Процес навернення їх у стан військових поселенців зайняв 11 років і супроводжувався значною агресією, опором, збройними повстаннями та виступами. Козацтво всіма силами намагалось зберегти своє становище та права, щоб не буди загнаними в новостворену військово-кріпосну систему. Скасовувались всі колишні керівні посади в козацтві, зокрема Військову канцелярію. Віднині всі управлінські функції перебирали на себе військові начальники та полкові комітети. Всі ж роботи з облаштування поселень лягали на плечі навернених поселенців. [1, с 83-84; 2; 10, с. 41; 32, с. 68]

Українське військове поселення остаточно закінчило формуватись близько 1829 року і мало 8 округів. Перші чотири займали територію Старобільського, Купанського та Ізюмського повітів, останні чотири Зміївського, Вовчанського та Ізюмського повітів. До цього року територія відведена для поселення окремих полків могла змінюватись. Якщо землі

відведені 2-й (до цього 3-й уланській) уланській дивізії залишались більш менш сталими, то до 2-ї кірасирської, яка знаходилась в Зміївському та Ізюмському повітах, додавали, ще 40 % територій. Так, до 1850-х рр. загальна кількість земель становила більше 758 тис. десятин. [37, с. 77-78]

Округ Чугуївського полку в 1817 році сформували на основі чугуївського козацького війська та населених пунктів, що залежали від Чугуєва як полкового центру. Інші полкові округи 2-ї уланської дивізії розмістили в колишніх районах слобідсько-козацьких полків. Сотенні міста по типу Балаклії, Печенігів та інших віднині перетворювались на полкові міста Таганрозького, Серпухівського та Борисоглібського уланських полків. [6, с. 56]

Разом із поселенням Української уланської дивізії у 1820 р. розпочалися проекти з розселенням важкої кінноти – кірасирів, яке розтягнулось майже на 5 років. 2-го кірасирська дивізія мала оселитись у Слобідсько-Українській губернії і складалась з Катеринославського, Глухівського, Псковського і Астраханського полків. [32, с. 73-74]

Головною одиницею будь-якого населеного пункту ставав двір військового поселянина господаря, який складався з двох будинків, один відводився для господаря та його помічника, а другий для резервів ескадрону. За двором розташовувався город. [6, с. 68]

В українських губерніях головними виконавцями волі імператора та Аракчєєва стали граф Вітт І. О. та генерал Лісаневич Г. І. Останній керував місією на теренах Слобідсько-Української губернії і приклав руку до створення 3-ї уланської дивізії, перейменовану в 1818 р. в 2-у уланську, що розташовувались у Зміївському та Вовчанському повітах. Під його керівництвом почало діяти Тимчасове управління округами кавалерії, яка займалась описом територій, протистояла правопорушенням, збирало податки і т. д. Вітта призначили керувати військовими поселеннями в південній зоні. Йому доручали важку справу, пов'язану з розформуванням козацьких полків, а тепер він мав перетворити бузьке козацтво на поселення.

Він чудово розумів всю важкість цього доручення, бо козаки почали б боротися за ту свободу, що мали, тому вирішує написати доповідну записку імператору, в якому в 7 пунктах розкриває проблемні сторони впровадження поселенної системи, втім комісія дослухається лише до одного, пов'язаного з певними поступками бузькому війську. [2; 32, с. 69]

Причини створення бази військових поселень на територіях Київської та Подільської губерній передусім пов'язані з Польським повстанням 1830-31 рр. Майбутні поселення мали стати головною опорою у впровадженні русифікації регіону та придушення пропольських настроїв. Щоб втілити цю ідею російське керівництво вирішило об'єднати західні губернії. Відбулись зміни в адміністративно-територіальному устрою, у 1832 році створено Київське генерал-губернаторство. Воно підпорядковувало Київську, Подільську та Волинську губернії. Загалом в цих територіях впродовж 1831-43 рр. створено 5 округів, на базі конфіскованих маєтків польської шляхти, яка брала участь у повстанні. Таким чином, до відомства військового міністерства потрапило 207 000 дес. орних земель з населенням чисельністю в 76 777 осіб. Положення, що вийшло в 1837 р. переводила всі маєтності, що увійшли до цього відомства у військові поселення. Загалом Києво-Подільське військове поселення розміщувалось на території двох губерній і двох головних міст Умані та Меджибожа. Київське поселення складалось з двох округів кавалерії та однієї волості, керування відбувалось начальником округу з м. Умані. Кантоністи округів об'єднували у одну дивізію, коли вони сягали повноліття, то переводились у діючу армію. У 1842 р. в округи Києво-Подільського військового поселення направили четверту легку кавалерійну дивізію, кінно-артилерійську бригаду й дві Донські козацькі артилерійські бригади. [4 с. 34; 26, с. 48; 32, с. 74-80; 36].

3.2. Реакція населення на впровадження системи військових поселень

Багалій-Татаринова О. Д. у своїй праці «Боротьба козацько-селянських мас з запровадження системи військових поселень на Україні» називає поселення каторгою для всіх їх мешканців. Згідно проекту про впровадження цих установ, життя селян будувалось на сильних кріпацьких засадах, де до панщини додавалась військова підготовка. Впровадження цієї форми військового кріпацтва викликало сильну реакцію спротиву, особливо серед козацьких мас, що не бажали втратити свої колишні права. [1, с. 36-37]

Введення в дію цих формувань впродовж кількох років супроводжувалось активним протестом зі сторони осіб, що мали стати частиною військових поселень. Найзапекліший опір відбувався на територіях Слобідсько-Української та Херсонської Губерній. Це було закономірним явищем, адже на цих територіях вже тривалий час мешкали найбільш вільні стани російської імперії: козаки та державні селяни, що мали можливість користуватись своєю землею. Тепер їх заганяли у кріпацький режим військових поселенн. Їх майно вже не мало бути їх власністю, вони повинні були не тільки займатись важкою землеробською працею, але й поєднувати її з військовим навчанням, господарів зобов'язували годувати, окрім своїх родин, ще двох солдатів. Збільшувалась кількість натуральних податків. Виконуючи всі ці вимоги можливості вести власне господарство у поселення не було. До всіх перелічених вимог додавалась жорстока регламентація життя, що була розписана по годинам. У «Положеннях о военных поселениях» чітко вказувався навіть вигляд будинків та час, коли необхідно тушити каганець. [1, с. 107-108]

Спочатку вирішити це питання поселення намагались відправляючи скарги та прохання вищим інстанціям, проте це не мало результатів. Згодом небажання коритись системі виливалось в ігнорування покладених обов'язків. Всі ці дії мешканців поселень не мали позитивних наслідків, перш за все для них самих. Протест набув різних форм «неслухняності» селяни,

наприклад, могли відмовитись стригти волосся, або жити родинами під одним дахом. До певного моменту такі виступи не мали колективного характеру. [1, с. 120-121]

Створення військових поселень важко відбилось на старшинському складі чугуївського військ, оскільки нова система не враховувала існування приватної власності, а отже відбирало у козацтва право розпоряджатись власним майном та родовими землями. Втім, за втрачене мала виплачуватись компенсація, яка взагалі не покривала відібрані статки. [32]

Ситуація, що склалась у бузькому козацтві була не ліпшою. Вітт розумів складність навернення бузьких козаків до поселян. Їх головною причиною було сильне бажання лишитись цим станом, цей прошарок суспільства за жодних умов не бажав покидати своїх козацьких клейнодів. Окрім того, введення системи призвело б до значного розорення цього стану. Козаки жили вільним життям і не збирались ставати частиною системи, яка б значно їх обмежувала. Не сподобалось козакам навіть саме перейменування в улани. [10, с. 42]

Початок створення військових поселень зіткнувся з сильним опором зі сторони бузького козацького війська. Населення не тільки не бажало слухатись графа Вітта, але й не цуралось проявляти силу. У липні 1817 року повстанські настрої охопили майже все військо. Події, що відбулись у місті Вознесенському підбурювали інші станиці до спротиву. Півтисячний загін прибувши до Вознесенська побив отамана Кантакузіна М., вимагав повернення клейнод та волі побратимам. [5] Мешканці не корились наказам, чинили запеклий опір адміністрації та спробам перепису їх родин. З початком жорстоких придушень, козацькі загоны не пускали солдатів Вітта, направлених переписати населення. Російське керівництво запроваджувало проти козацьких та селянських мас політику терору та репресій. [10, с. 42]

Щоб змінити такий розподіл діл прийшлося задіяти Український уланський полк, що мав на озброєнні гармати. Хоч козаки намагались протистояти, на жаль, не змогли витримати цього удару. Одна частина

війська втекла за Буг, інша сховалась в очереті, де їх згодом половили. Очільників Бабиченка П. і Гетьманенка Г. схоплено та відправлено до Сибіру. Цей випадок став першим опором на території південних земель. Проте, таке поводження з козацьким військом, змусило населення інших повітів без опору вступати до військових поселень. [3, с. 48; 31, с. 216-220]

Боротьба на цих подіях не вщухла та продовжувалась три місяці. Козацтво не корилось і продовжувало чинити опір. Граф Вітт зрозумів, що спроби придушити самотужки повстання провалились, тому він запросив на допомогу чотири полки у сумі близько 10 тис. військових, що мали на озброєнні гармати. Опір вдалося придушити у середині вересня, вчинивши жорстоку розправу над повсталими. Присягу нові поселенці давали під зарядженими гарматами. Ще одне заворушення сталось в 1818 році, втім його також швидко загасили. [5]

Наказом за 8 жовтня 1817 р. № 27.081 назва Бузького козацтва знищується, натомість з'являється Бузька уланська дивізія, що входить до складу Української уланської дивізії. Таким чином, бузькі козаки перетворюються на військових поселян. [25, с. 793]

Новостворені Бузькі уланські полки відрізнялись поганим військовим вишколом та дисциплінованістю, бо це волелюбне військо, було призначене до війни, а не до муштрування та парадів. Боездатність цього формування була низькою. Солдати не доглядали як слід за озброєнням, власним виглядом і виявляли таким чином протест системі в яку стали загнаними. [3, с. 40-48]

Перші протести на Слобожанщині проти новоствореної системи відбувались ще на початку її введення, проте мали характер не організованих виступів. Час від часу і різних поселеннях виникали обурення, відмови виконувати накази, загрозливі настрої і т.д. Іноді керівництву прийшлося йти на певні поступки, але частіше використовували арешти незадоволених. Через деякий час, загальна ситуація, яка склалась в середині поселенної системи, підбурила поселенців до перших спроб організованих повстань. Так,

мешканці слободи Базаліївка з Таганрозького уланського полку почали заворушення, яке швидко підтримали інші поселяни. Для придушення повстання штабу прийшлося задіяти ескадрони. Незважаючи на поразку першого виступу, хвилювання покотились далі і дійшли до Чугуївського уланського полку. [33, с. 3-7]

До 1819 р. справ про те, що чугуївський полк виявляв особливі акти непокори не було, але в цьому році терпець уравая в усьому чугуївському окрузі. Загалом, бузькі та чугуївські козаки до останнього намагались зберегти свій стан. По цій причині в серпні 1819 р. спалахнуло повстання, командир Чугуївського полку, а згодом 3-ї уланської дивізії Лісаневич Г. вивів основний такий їх намір: «залишитися по-старому козаками на старих правах». Ці події, спричинили не тільки всі важкості нової системи, а й остаточне скасування їх козацьких привілеїв. [1 с. 156; 3, с. 49]

Протест почався з відмови косити сіно, а закінчились вимогою повного знищення військово-поселеної системи. Повстання тривало з 27 червня по 2 липня 1819 р. і охопило всю Чугуївську округу. Всі спроби припинити протести, залякуючи військовою силою, провалились, тому 2 липня Лісаневич Г. просить направити до нього дві піхотні бригади, одну до Чугуєва, іншу до Балаклії, але повстання вже поширилось на слободу Малинову, а згодом і на інші села. Розвиток подій складався не на користь адміністрацій військового поселення. Вимоги повстанців ґрунтувались на припиненні існуванні такого об'єкта як військове поселення. Поселенці бажали повернутись у колишній стан державних селян, не хотіли постачати зерно та фураж у запасні військові магазини, відмовлялись займатись військовою справою та працювати на громадських роботах. Важливим пунктом стояло повернення відібраних земель. [1 с. 159; 31; 33, с. 3-7]

Деякі господарі домовлялись з державними селянами інших сіл та переправляли до них власне майно, щоб воно не стало «спільним». Ще однією формою протесту стала відмова виконання польових робіт. Не

одинокими ставали випадки втеч, іноді колективних, кількість яких тільки збільшувалась. [33, с. 3-7]

До кінця липня ситуація пом'якшується, ув'язнені до цього погоджуються один за одним іти працювати в господарствах, але в цей момент Таганрозький полк, який неодноразово вчиняв хвилювання, вирішує підтримати чугуївців і відмовляється жити в казармах. [1, с.160]

Для припинення повстання до Чугуєва підтягнути 2 артилерійські роти з гарматами і 2 батальйони Новгородського піхотного полку, таким чином зібралось 6 тис. військових. Кількість повстанців становила 28 тис. осіб, але протистояти артилерії не було сенсу. Повстання тривало більше 50 днів, його наслідками стали арешти 2 тис. людей, страти та забиття шпіцрутенами. [33, с. 3-7]

Наступне заворушення сталося у слободі Шебелинка в 1829 р. До моменту, поки їх становище особливо не змінювалось мешканці селища не виявляли жодної агресії, проте їх думка швидко змінилась. Тут мала розміщуватись штаб-квартира нового полку. Невдоволення населення сталося внаслідок відмови від інспекторського огляду ескадронів Серпухівського полку. Повстання розвивалось стрімко, був розгромлений ескадронний комітет та побиті його члени. 27 травня була здійснена спроба вплинути на повсталих. До Шебелинки направили ескадрони 2-ї уланської дивізії та 2 гармати кінно-артилерійської роти. У наступні дні 28-29 травня на території слободи запанував військовий стан. 30 травня проти повсталих відкрили вогонь. Хвилювання та заколоти відбувались і в інших селах. [1, с. 190; 32, с. 275; 33, с. 3-7]

Отже, протест проти системи військових поселень у які уряд намагався загнати козацтво і селянство проявлявся у різних формах. Частіше це були втечі до інших територій, навіть намагання приписатись до козаків Донського чи Чорноморського війська, колективний невихід на господарські роботи. Повстання мали неорганізований і стихійний характер та пройшлись хвилею в 1816-1831 рр по тим територіям де був встановлений поселений

лад. Придушувались військовими методами та не приносили очікуваних результатів. Незважаючи на значні невдоволення, кількість військових поселень тільки збільшується. Так, якщо у 1825 р. кількість поселенців становила 375 тис. осіб, то в 1859 року в Україні їх налічувалось 654 тис. осіб. [11, с. 134; 32, с. 286].

3.3. Причини ліквідації військових поселень

Вперше думки про ліквідацію військових поселень з'явилися, ще при правлінні імператора Миколи I. Вже тоді стало зрозуміло, що поєднати такі речі як землеробство і ведення військової справи в одному інституті їм не вдалося, адже кожний сегмент має велику кількість обов'язків, до того ж такі формування були ворожими для населення де їх впроваджували. [41, с. 312]

Ліквідація військових поселень відбулась під час правління Олександра II, цей процес затримала Кримська війна, оскільки кавалерійські округи виконували роль продовольчої бази. Поразка в ній зусібіч висвітлила всі проблеми російського війська та його відсталість в порівнянні з європейськими зразками. Після війни стали зрозумілі негативні сторони цієї системи, яка не змогла повністю виправдати себе, ідея поселень вичерпалась в 1850 рр. в умовах державно-політичної кризи Російської імперії. Імператор розумів, що для впровадження нових реформ спрямованих на покращення військового сегменту, цю систему необхідно було прибрати. До цього додавалось збільшення протестів проти військових поселень у другій половині 1850-х рр. [38]

Економічний стан поселень в 50-х рр. XIX ст погіршувався через погані врожаї, часті епідемії і т. д. В певному сенсі ця система принесла користь територіям в яких розташовувалась, розвиваючи там аграрну промисловість, тваринництво та інші промислові галузі, проте складне та дорогокоштує управління, що дуже погано ставилось до поселенців сильно погіршувала їх без того поганий стан, це ж відбувались у моменти, коли необхідно було

забезпечувати харчуванням ескадрони. Всі ці тяготи посилювали соціальне напруження і спровокували новий підйом руху проти поселень в 1856 р. [32, с. 121)

Першими поступово почали розформовувати піхотні військові поселення в 1856 р., наступними стали кавалерійські. Перехід поселян назад у цивільне відомство спочатку відбувалось в Новгородському повіті, паралельно створювалась нова структура управління з новими керівниками. Остаточо військові поселення піхоти зникли в жовтні 1857 року. У грудні цього ж року розформували Демартамент військових поселень. Наступними планували реорганізувати округи кавалерії. У листопаді 1856 року створено Комітет по перетворенню військових поселень кавалерії. 4 червня 1857 р. Олександром II вирішено замість військових поселень створити Південні поселення. Так, були створені кавалерійські корпуси двох кірасирських дивізій з резервів кавалерії. Процес переходу Південних поселень до цивільного відомства розтягнувся на три терміни і остаточно закінчився в 1865 р. Спочатку поселяни звільнялись від робіт з будівельними матеріалами, потім від громадських робіт, а згодом і від всіх державних, отримуючи права державних селян. Саму структуру цих поселень в українських губерніях можна вважати ліквідованими 1 січня 1859 р. коли селяни починають платити поземельні податки, проте архівні матеріали пов'язані з поселеннями зустрічаються ще в 1866 р. [11, с. 134; 32, с. 154; 41, с. 320]

За допомогою військових поселень держава досягла певних своїх цілей, зокрема зменшення фінансових витрат на утримання армії та скоротити кількість рекрутських наборів. Проте, незначна економія у війську досягалась жорстокою експлуатацією поселян. [30]

Отже, багато дослідників у різні періоди дотримувались думок що військові поселення мали і негативний і позитивний вплив. Якщо перші дотримувались ідеї, що це було подвійним покріпаченням та важким для самих поселян організацією, яка була не вигідною економічно для держави, то інші навпаки зазначали, що структура, що проіснувала майже п'ятдесят

років, не могла приносити збитки, цю тезу підтверджують також багато документальних актів про кількість врожаїв на територіях поселень. Становище поселян особливо на території українських губерній було важким, крім покладених на них функцій їм доводилось брати участь у всіх військових компаніях, які вела російська імперія.

Розміщення округів військових поселень кавалерії на території українських губерній мало низку важливих чинників. Починаючи від їх стратегічно важливого розташування та великим фондом державних земель, закінчуючи можливістю остаточно ліквідувати козацький стан, перетворивши його на поселян. Умови, які диктувало керівництво поселень викликали різко негативну реакцію у населення, яке мало увійти до сформованої системи. На фоні цього, виникала велика кількість елементів спротиву від пасивних форм відмови виконувати зазначену роботу, до повстань та бунтів, які не відрізнялись організованістю і придушувались діючою армією російської імперії. Тим не менш, ця система проіснувала досить тривалий час, і хоч мала деякі переваги для держави, мала велику низку недоліків. Ця система не виправдала себе, показавши абсурдність одночасного ведення землеробства та військової справи. Через її недієвість та необхідність впроваджувати нові реформи її ліквідували під час правління Олександра II.

ВИСНОВКИ

Джерельна база дослідження тематики військових поселень першої половини XIX ст. в Російській імперії є надзвичайно широкою та різноманітною. Вони існували на її території близько п'ятдесяти років і залишили по собі велику кількість різнопланової документації, що включала в себе звіти про роботу, вихідні та вхідні папери штабів, судові справи, плани побудови поселень та багато іншого. Архівні фонди України та Росії зберігають в собі надзвичайно велику кількість справ, що демонструють діяльність цієї системи. Основою, що регламентувала всі сфери життя поселенців були законодавчі акти, накази, справи, які у великій кількості збереглися до наших днів. Крім того, важливим джерелом для розуміння цієї військово-поселенної системи є спогади людей, які жили та працювали в цих формуваннях.

На підставі такої кількості матеріалів стає зрозуміло, чому історіографія цієї проблеми детально вивчена. Перші праці про військові поселення виникли ще в дореволюційний період, в цей час відбулась їх перша систематизація та висвітлення деяких архівних матеріалів. Праці радянської доби висвітлюють систему поселень з погляду класової боротьби, та продовжують накопичення відомостей. Найбільшого розквіту тема отримала в кінці XX початку XIX ст. В цей період друкується велика кількість праць як російських так і українських дослідників. Починають вивчатись військові поселення кавалерії на території українських губерній, становище людей, які потрапили в це формування, їх життя та побут, розглядаються повстання та організаційна система поселень. Висвітлюються різні сфери існування цього землеробсько-військового утворення. Серед основних дослідників сучасності можна згадати Ячменіхіна К. М., Цубенко В. Л. , Лугового Б, Колєватова О. та багатьох інших.

Причин по яким російський уряд вирішив створити військово-поселенну систему було кілька, головними з них залишаються необхідність змін у

комплектуванні, забезпеченні дуже великої армії, необхідність впорядкувати рекрутські набори, зменшити кількість фінансування армії та знайти найменш обтяжливий для народу та держави спосіб квартирування полків. Так народилась думка перевести армію на натуральне господарство, використовуючи як робочу силу. Така ідея для російської імперії не була новою, адже на її території періодично виникали прообрази подібного формування.

На території українських губерній створювалось кілька великих військових поселень: Українське, Новоросійське та Києво-Подільське, соціальний стан населення яке заганяли у ці установи ставав набагато гіршим. На їх плечі лягала складність поєднання сільськогосподарської праці з військовою службою. Така реформація створила новий стан суспільства – військовий поселенин, проміжна ланка, що мала зменшити кількість рекрутських наборів.

Життя військових поселенців ставало гіршим за їх попередній стан, відбувалась повна регламентація їх життя, встановлювались суворі військові правила, у них тепер не було власного майна, а кількість роботи, що вони повинні були виконувати не давала їм змоги займатись власним господарством, яке до того ж повинно було забезпечити продовольчою базою солдатів. Новий лад нагадував гіршу форму кріпацтва.

На території округів створювались різнорівневі навчальні заклади, навіть профільного спрямування, які мали відвідувати діти поселенців. Після чого зараховувались до діючої армії.

Військові поселення мали стати вишколеним резервом, надійною продовольчою базою для діючої армії та при нагоді другою лінією оборони, тому розташовувались на стратегічно важливих територіях півдня та заходу. У цих регіонах до того ж знаходилась велика кількість родючих земель, яка мала дозволити перевести армію на самозабезпечення знизивши фінансування державою.

Реакція населення на подібні заходи не змусила себе чекати. Перші роки введення військових поселень супроводжувалось значним невдоволенням менканців, різними формами супротиву, від неорганізованих виступів, повстань до колективних втеч та саботування роботи.

Слід зазначити, що створення поселень відбувалось на території де основною масою були відносно вільні стани державних селян та козаків. Обмеження власної волі, вписування у кріпацьку систему, втрата майна та землі викликала різку негативну реакцію, особливо серед козацького населення, яке бажало зберегти свої права. По цій причині нам відомо про низку бунтів і повстань, які відбувались в слободах та станицях. Серед найбільших з них можна назвати бузьке повстання 1817 р, чугуївське повстання 1819 р та Шебелинське повстання 1829 р. Наступні хвилювання виникли у середині 1850-х рр. і передували ліквідації військово-поселенної структури.

Ліквідування військових поселень відбулось за правління імператора Олександра II. Невдоволення населення цією системою почало зростати, до нього додався незадовільний економічний стан поселень. Також стало зрозуміло що поєднання двох видів діяльності погано відобразилось на загальній підготовці резерву. Поселення були визнаними неефективними.

Отже, військові поселення першої половини XIX ст. охоплювали значну частину земель українських губерній, де згодом було створено Українське, Новоросійське та Києво-Подільське військові поселення. Вони мали поєднати землеробство та військову службу, створити навчений резерв військ, що мали б перебувати на самозабезпеченні. Розташування поселень кавалерії на українських територіях диктувалось не тільки важливими стратегічними обставинами, а й наявністю великого фонду державних земель, що мали б прогодувати чималу армію. Проте, такий спосіб вирішення проблеми збільшення армії не вдалось, поєднати дві різні види діяльності опинилось дуже важко, а остання Кримська війна тільки підтвердила недієвість цих формувань, які згодом були ліквідовані остаточно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / упоряд.: В. А. Маслійчук, Т. Г. Павлова. Харків : САГА, 2007. 348 с.
2. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Наукові записки Науково-дослідчої кафедри історії української культури. 1927. № 6. С. 131–143.
3. Бачинська О. Козацтво у "післякозацьку добу" української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса : Астропринт, 2009. 256 с.
4. Бойко Ю. М. Правобережна Україна в середині XIX ст. Історико-статистичні нариси. Вінниця : ВНАУ, 2020. 240 с.
5. Бузьких козаків повстання 1817. Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1 : А-В. С. 393–394.
6. Бучаста С. І. Створення та розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії в 1817–1864 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав, 2020. 400 с.
7. Войтович Л., Голубко В. Історія війн та військового мистецтва. (початок XVI – початок XX ст.). Харків : ФОЛІО, 2020. Т. 2 : від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій. 976 с.
8. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). Харків : ФОЛІО, 2017. Т. 1 : від зачатків військової організації до професійних найманих армій. 896 с.
9. Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ : Дерполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
10. Довгорученко С. М. Бузьке козацьке військо на Криворіжжі (на матеріалах Криворізького міського історико-краєзнавчого музею) : Магістерська робота. Кривий Ріг, 2022. 65 с.

11. Духніч В. О. Боротьба військових поселян Херсонщини за ліквідацію поселень 50-х р. XIX ст. Наукові записки. 1960. № 4. С. 133–147.
12. Кандаурова Т. Н. Военные поселения XIX века: «Худший вид крепостничества» или рациональный элемент модернизационного реформаторства Александра I?. Труды исторического факультета СПбГУ. 2012. № 11. С. 87–99.
13. Колєватов О. Органи укравління в слобідсько-українських військових поселеннях 1817-1832 рр. Сіверський літопис. 2006. № 1. С. 66–73.
14. Колєватов О. Організація військових поселень у Росії XVI – XVIII ст. Сіверянський літопис. 2019. № 3. С. 39–45.
15. Колєватов О. Причини створення військових поселень кавалерії в Російській імперії у першій чверті XIX ст. Сіверянський літопис. 2020. № 2. С. 171–176.
16. Колєватов О. Становище жінок у військових поселеннях Російської імперії першої половини XIX ст. Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика в сучасному інформаційному просторі. 2017. С. 193–195.
17. Лазанська Т. І. Військові поселення. Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1 : А-В. С. 552.
18. Ликошин А. С. Поселенія военныя. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб, 1898. Т. 24 : Полярные сияния - Прая. С. 663–672.
19. Луговий Б. Місце поселянина у військових поселеннях Київської та Подільської губерній. Наукові конференції. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1902> (дата звернення: 10.06.2024).
20. Луговий Б. Система військової освіти і аспекти виховання кантоністів у Києво-Подільських військових поселеннях. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2018. № 1. С. 117–121.
21. Луговий Б. Соціально-економічний розвиток військових поселень у Київській та Подільській губерніях. Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Сер. Історія. 2019. № 2. С. 10–17.

22. Орлик В. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

23. Отчет о военном поселении за 1824 год. Санкт-Петербург, 1825. 134 с.

24. Петров А. Устройство и управление военных поселений в России. Граф Аракчеев и военные поселения. 1809-1831. СПб, 1871. С. 85–308.

25. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. СПб, 1830. Т. 34 : 1817. 959 с.

26. Сергіюк І. М. Архітектура військових гарнізонів Волинської губернії ХІХ-початку ХХ ст. : дис. ... канд. архітектури : 18.00.01. Рівне, 2018. 285 с.

27. Соломенна Т. В. Граф О.А. Аракчеев спроба реконструкції історико-психологічного портрету. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2002. № 15. С. 28–32.

28. Сперанский М. М. О военных поселениях. Русский вестник. 1890. № 4. С. 108–117.

29. Фабрициус И. Военные поселения. Столетие Военного министерства. 1802–1902. 1902. Т. VII, Ч. 1. Кн. IV. С. 497–598.

30. Філоретова Л. Господарська діяльність військових поселень Півдня України. Український селянин. 2004. № 8. С. 150–153.

31. Філоретова Л. М. Заснування системи військових поселень на півдні України. Наукові записки. 2005. № 9. С. 216–220.

32. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817-1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2010. 487 с.

33. Цубенко В. Л. Деякі питання історії українського (харківського) військового поселення кавалерії (1817–1857). Грані. 2011. № 3. С. 3–7.

34. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Харків : САГА, 2008. 376 с.

35. Цубенко В. Л. Дослідження проблем військових поселень кавалерії в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. Наукові записки: Серія “Історія”. 2011. № 1. С. 242–246.

36. Цубенко В. Л. Огляд військового поселення кавалерії на території Київської та Подільської губерній (1836-1857). Історичний архів. 2011. № 6. С. 58–62.

37. Цубенко В. Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817 – 1857 рр. Інтелігенція і влада. Серія : Історія. № 8. С. 77–87.

38. Шандра В. С. Навіщо Російська імперія створювала військові поселення на українських територіях?. Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками : у 2-х кн. 2022. С. 461–463.

39. Штаб поселеної кірасирської дивізії чергування перших чотирьох округів Українського військового поселення, м. Чугуїв Зміївського повіту Слобідсько-Української, з 1835 р. – Харківської губернії. ЦДІАК України. URL:
<https://archium.cdiak.archives.gov.ua/inventories/2075/?Limit=10&Page=1>
(дата звернення: 10.06.2024).

40. Щебальский П. К. Военные поселения и граф Аракчеев. Русский вестник. 1871. № 10. С. 485–536

41. Ячменихин К. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия : монографія. Чернігів : Сівер. думка, 2006. 444 с.

42. Ячменихин К. М. Военные поселения в русской дореволюционной и советской историографии. Вестник Московского университета. 1985. № 3. С. 63–71.